

Т. Жолдасұлы ^{1*}, К.Т. Бодеев ²

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан;
² Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zholdassuly2018@gmail.com; bodeev-78@mail.ru)

Атеизмнің Қазақстандағы киелі орындарға ықпалы: Қызылорда облысы мысалында (1960-1980 жж.)

Мақалада 1960-1980 жылдар аралығындағы большевиктердің исламдық қасиетті жерлерге қатысты ұстанымы мен әрекеті Қызылорда облысындағы қасиетті орындар мысалында қарастырылады. Негізгі идеологиясының бірі атеизм болған большевиктер жаңа кеңестік қоғам құруды көздеді. Бұл жолда оларға ең үлкен кедергінің бірі мұсылман халықтардың діні мен дәстүрі болды. Орталық Азияда бұрыннан әулиелердің кесенелерін қасиетті санау, зиярат ету дәстүрі бар еді. Орталық Азия халқы үшін қасиетті саналатын әрі Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен мұсылмандар келіп зиярат ететін Ахмет Яссауи кесенесі секілді қасиетті жерлер көп болды. Осындай діни дәстүр мен қасиетті жерлер, дінді жойғысы келген большевиктерді қатты алаңдатты. Осылайша кеңестік билік Сыр бойындағы халықтың қасиетті жерлерге бару дәстүріне қарсы күресін үдетті. Қасиетті жерлерге қарсы үгіт-насихат күшейтілді. Большевиктер үгіт-насихат арқылы қасиетті жерлердің мүлде қасиетті емес екенін дәлелдеуге тырысты. Үгіт-насихат әулиелердің кесенесіне ғана емес, кесенеден жерленген әулиелердің культіне де қарсы жүргізілді. Сонымен қатар, қасиетті жерлерге қарсы коммунистік партияның қабылдаған шешімімен бірге жергілікті мұсылмандардың Діни басқармасының пәтуасы да қолданылды. Мақалада кеңестік биліктің Қызылордадағы қасиетті жерлерге қарсы осындай атеистік ұстанымдары архив деректері негізінде қарастырылып, талданатын болады. Атеистік идеология жағдайында большевиктер исламдық қасиетті жерлерге қатысты нақты қандай шешімдер қабылдап, қандай әрекеттер жасады және көздеген мақсатына жете алды ма деген мәселелерге жауап іздеу зерттеудің мақсаты мен міндетін құрайды.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, Қазақстан, Қызылорда, діни басқарма, коммунизм, атеизм, ислам, мұсылмандар, қасиетті жер, кесене.

Кіріспе

Кеңес Одағы тарихында негізгі идеологиялардың бірі атеизм болғаны белгілі. Кеңес үкіметі үшін дін, діни түсінік және діни дәстүрлер ескіліктің қалдығы, ал дінбасылар қанаушы тап болып саналды. Сондықтан жаңа кеңестік қоғам құру үшін большевиктерге дінді, діни дәстүрлер мен түсініктерді жою керек болды. Бірақ кеңестер билікке келгеннен кейін исламға бірден шабуыл жасаған жоқ. Белгілі бір саяси жағдайларға байланысты 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі он жыл ішінде мұсылмандардың дініне тікелей шабуыл болған жоқ деуге болады. Өйткені ол кезде кеңестер мұсылман халықтары мен мұсылман дінбасыларының қолдауына мұқтаж болатын. Бірақ, ол кезде кеңестер өте мұқият әрекет ете отырып, біртіндеп дінге қарсы үгіт-насихаттың негізін қалауға кірісті. Кейін дінге тікелей шабуыл басталып, жаппай үгіт-насихат күшейтілді.

Мұсылман дінбасыларына саяси қысым жасалды және діни білім беруге тыйым салынып, діни мектептер мен медреселер жабылды. Мешіттер де жаппай жабылып жатты және соған байланысты мұсылмандардың ғибадат жасауы, діни рәсімдер мен діни дәстүрлерін орындауы қауіпті жағдайға айналды. Сонымен қатар большевиктер Орталық Азияда үлкен үгіт-насихат жүргізу арқылы сопылық дәстүрлерді жою көздеді. Орталық Азия халықтарының жойылуы керек болған үлкен дәстүрдің бірі әулиелердің кесенелері мен қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрі. Орталық Азияда қасиетті жерлер көп еді, ал олардың ішіндегі ең үлкені әйгілі Қожа Ахмет Яссауидің кесенесі болатын. Қазақтар үшін «Екінші Мекке» саналатын Ахмет Яссауи кесенесіне жыл сайын зияратшылардың көп келетіні кеңестік билікті қатты алаңдатты. Осылайша компартия, мемлекет тарапынан құрылған Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (САДУМ) пәтуасы арқылы кесенелердің мұсылмандар тарапынан зиярат етілуіне қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында Ресейлік жарияланған архив құжаттарымен бірге негізінен Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің (ҚОМА) Р-808-қорындағы (КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қызылорда облыстық дін істері жөніндегі уәкілетті кеңес) материалдар (есептер, шешімдер, хаттамалар) қолданылды. Кеңестік Қазақстандағы исламдық қасиетті жерлердің тарихы мен жағдайы, 1960-1980 жылдар аралығындағы Сыр өңіріндегі қасиетті жерлердің саны, оларға байланысты мемлекеттік және партиялық шешімдер мен мемлекеттің кесенелердің сенушілер тарапынан зиярат етілуін тоқтату әрекеттері архиві деректері арқылы берілді.

Бұл архив құжаттарының барлығы атеистік идеология үстемдік еткен Кеңес Одағының мемлекеттік және партиялық құжаттары екендігін естен шығарылмады. Соған байланысты деректерді өңдеу барысында құжаттардың шынайылығын анықтау, талдау, салыстыру және сипаттау зерттеу әдістері қолданылды. Кеңестік Қазақстандағы исламдық қасиетті жерлерге байланысты мемлекеттің атеистік ұстанымдарының себептерін, барысы мен нәтижесін зерттеу барысында, тарихи деректерді, оқиғаларды талдауда тарихи объективтілік принципі басшылыққа алынды. Хронологиялық, салыстыру және логикалық ой қорыту әдістері арқылы кеңестік кезеңдегі исламдық саясаттың әр кезеңде әртүрлі болғандығы хронологиялық тұрғыда баяндалып, компартияның әртүрлі кезеңдердегі кесенелерге қатысты қатаң және жұмсақ ұстанымдары салыстырылып, қасиетті жерлерге бағытталған атеистік шабуылдың нәтижелері талданды. Сонымен бірге, тарих ғылымындағы тарихилық, жинақтау, жүйелеу, бірізділік, нақтылық, қорыту секілді әдістер мен тәсілдер қолданылды.

Талқылау

Зерттеу барысында кеңестік (С.М. Демидов, Л.И. Климович, Г.Р. Балтанова, П.С. Кривошеев), ресейлік (В.А. Ахмадуллин, Д.Ю. Арапов), батыстық (Ш. Келлер, П. Сартори, Е. Тасар, Дж. Еден, С. Ершахин), қазақстандық (Н. Нуртазина, Ю.А. Ёлгин, Т. Жолдасұлы, А.Р. Хазбулатов) және өзбекстандық (Б. Бабаджанов, А.М. Салмонов) ғалымдардың еңбектері қолданылды. Бұлардың ішінде атеистік идеологияның үстемдігінде өмір сүрген кеңестік ғалымдардың еңбектерінде мәселеге қатысты объективтік тұрғыда тұжырым жасалмағаны белгілі. Себебі С.М. Демидов, Л.И. Климович секілді ғалымдар мемлекеттің дінге қарсы атеистік үгіт-насихатына қатыстырылды. Бірақ атеизм үстемдік құрған қоғамда жазылған олардың еңбектерінен кеңестік биліктің исламдық қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қатысты теріс көзқарасы мен саясаты туралы жан-жақты дерек алуға болады. Кеңес Одағы тарағаннан кейін Ресейде де, Орталық Азия елдерінде атеистік көзқарастан бейтарап жазылған еңбектер жарық көре бастады. Мысалы, ресейлік ғалымдардан кеңестік ислам саласында негізінен Ресей архив деректері негізінде сапалы зерттеулерімен танылған В.А. Ахмадуллин мен Д.Ю. Араповтың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Сонымен қатар, тарихшы Н. Нуртазинаның кеңестік Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы исламға қарсы шабуыл туралы, Т. Жолдасұлының компартия мен САДУМ-ның қазақ жеріндегі исламдық қасиетті жерлерге, сопылық дәстүрлерге бағытталған саясаты жөнінде А.Р. Хазбулатовтың, Ю.А. Ёлгиннің атеистік шабуылға ұшыраған Ахмет Яссауи кесенесіне қатысты зерттеулері мен Ш. Келлер, П. Сартори, Е. Тасар, Б. Бабаджанов, А.М. Салмонов секілді ғалымдардың кеңестік Өзбекстандағы мұсылмандардың діни өмірі, исламдық қасиетті жер мен діни дәстүрлерге байланысты еңбектері пайдаланылды. Зерттеу тақырыбына қатысты аталған еңбектердегі әртүрлі деректер мен тұжырымдарды салыстыру мәселені жан-жақты қарастырып, талдауға мүмкіндік берді.

1918-1928 жылдар аралығында большевиктер мұсылмандардың қолдауына мұқтаж еді, сол себептен де исламға төзімділік танытуға мәжбүр болды. Осылайша большевиктер ислам әлемінің қолдауына ие болу үшін Кеңес Одағындағы мұсылмандарды саяси мақсатта қолданды. Салыстырмалы түрде сол жылдардағы исламның жағдайы орыс православие шіркеуінен жақсырақ болғанын да айта кету қажет [1; 53-56]. Сонымен бірге сол кезеңде кеңестік дінге қарсы үгіт-насихат ұйымдары мен баспасөзі де біртіндеп қалыптаса бастады. Ал, 1929-1941 жылдары Кеңес Одағында исламға қарсы тікелей шабуыл мен жаппай үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. Мешіттер түгелдей жабыла бастады. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында мемлекет мұсылмандардың ірі сәулет ескерткіштерін тәркілеп, оларды діни мақсатта пайдалануға тыйым салды [2; 178-180]. Аймақта сопы-ишандардың ықпалы да зор болғаны белгілі. Коммунистік партияның шешімімен барлық дін қызметкерлерімен қоса сопылар мен ишандарға қарсы үгіт-насихат жүргізіле бастады және олардың діни әрекеттерін тоқтату туралы шешім қабылданды. Орталық Азияның кейбір

аймақтарында сопылардың зікір ғибадатына да тыйым салынды. Осылайша ишанизмнің/ишандардың беделін түсіру көзделді. Сөйтіп большевиктер ишандар мен дәруіштерге алаяқ, өтірікші деген ат қойды. Коммунист үгітшілер өз дәрістерінде сопылар мен әулиелерге де тоқталып, мүридтері (шәкірттері) бар ишандарды паразит деп атады [2; 122, 128, 159].

Діндарлардың кемсітілуі, ішімдік ішуге, темекі шегуге мәжбүрленетін кездері аз болған жоқ. Кейбір әулиелердің кесенелері қиратылып, құнды дүниелері ол жерден алынып тасталды [3; 14]. Орталық Азияда 1930 жылдардағы дінге қарсы жан-жақты насихаттың негізгі үш тақырыбы болды, яғни: 1. Молдалар, ишандар және басқа да дін өкілдері жұмысшы және шаруа табының жауы ретінде көрсетілді. 2. Ғылыми білім берудің маңыздылығы түсіндірілді. 3. Ислам әйелдерге қысым жасайтын және оларды қанайтын дін ретінде түсіндірілді. Дінбасылар келемежденіп, байлар мен бірге ишандардың да карикатуралары салынды. Дінге қарсы «Безбожник» журналында 1928 жылы қазан айында жарияланған «Ишандар мен мүридтер» атты мақалада сопылар алаяқ деп сипатталды. Үлкен саяси қысымға ұшыраған ишандардың көпшілігі 1937-1938 жылдардағы үлкен тазарту (немесе үлкен террор) жылдарында атылды. Олардың көбі жоғалып кетті, кейбірі қайыршыға айналса, кейбірі қашып жүріп коммунизмге қарсы үгіт-насихат жасады [2; 162-165, 226]. Көріп отырғанымыздай, Кеңес үкіметінің негізгі атеистік үгіт-насихатының бірі жұмысшы табының «жауы» және қанаушы тап ретінде насихатталған сопыларға қарсы жүргізілді. Осылайша, сопылар қатты қысымға ұшырады және олардың рәсімдері қауіпті болды.

1929-1941 жылдардағы дінге қарсы шабуыл жылдарында мешіттер және медреселермен бірге тарихи ескерткіш болған кесенелер, сопы-әулиелердің мазарлары да көп зардап шекті [4; 76]. Мысалы, Қазақстандағы ең үлкен әрі ең көп зиярат етілетін қасиетті жер Қожа Ахмет Яссауи кесенесі еді. Жалпы Ахмет Яссауи кесенесінің салынған күннен бастап Орталық Азиядағы ең танымал және ең көп баратын қасиетті орындардың бірі болғаны белгілі. Тіпті, қазақтар арасында Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне үш рет бару Меккеге зиярат етумен тең деген пікір болған. Бұл Яссауи кесенесін қасиетті жер ретінде жұртшылықтың ерекше құрметтегенін көрсетеді. Сонымен қатар, Қожа Ахмет Яссауи кесенесін зиярат ету халық арасында «кіші» қажылық саналса, Түркістан «Екінші Мекке» деп аталған еді [5; 116].

1920-1930 жылдары кеңестік кезеңнің басында А.А. Семенов, М.Е. Массон, Н.М. Бачинский сияқты зерттеушілер Ахмет Яссауи бейіті орналасқан кесене кешенін зерттеу үшін тарихи-археологиялық зерттеулер жүргізді. 1920 жылдары революцияға дейінгі кезеңмен салыстырғанда Қожа Ахмет Яссауи кесенесін зерттеуде үлкен кадам жасалды. Зерттеуші Ёлгин, Қазақстан сәулет өнері тарихы Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесін зерттеуден басталды деген пікір айтады. Сол жылдары халық тіпті Яссауи кесенесін жөндеуге ақша жинаған. Бірақ 1930 жылы Яссауи кесенесіндегі зерттеу жұмыстары уақытша тоқтатылды [6; 109-127]. Бұл дегеніңіз 1929 жылы басталған дінге қарсы жаппай шабуыл кезеңіне сәйкес келеді. Бірақ алдағы уақытта айтылатынындай, кейін мемлекет қарауына алынған Ахмет Яссауи кесенесінде большевиктер дінге қарсы музей ашуды жоспарлап шешім шығарған.

Екінші дүниежүзілік соғыстың саяси жағдайларына байланысты кеңестік биліктің діни саясаты өзгеріп, сенушілерге салыстырмалы түрде еркіндік берілді. Осылайша соғыстың қиын жағдайында мұсылман халықтарын фашистік Германияға қарсы соғысқа жұмылдыру мақсатында мұсылмандарға діни сенім бостандығы қамтамасыз етілді. Кеңес Одағының мұсылман дінбасылары да Германияға қарсы жихад жариялап, діни ұрандар арқылы мұсылмандар арасында үндеулер таратты. Осылайша, большевиктер дінді саяси мақсатта пайдаланудан тартынбады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде кеңес мұсылмандарының жаңадан үш діни басқармасы құрылған еді. Олар: Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (САДУМ), Солтүстік Кавказ мұсылмандары діни басқармасы және Закавказье мұсылмандары діни басқармасы. 1930 жылдары жұмысы тоқтап қалған және орталығы Уфа қаласында орналасқан Ресей мұсылмандары Орталық діни басқармасының да қызметі соғыс жылдарында қайта жандандырылып, ол 1948 жылы КСРО және Сібірдің Еуропалық бөлігіндегі мұсылмандардың діни басқармасы болып қайта құрылды. Бұл діни басқармалар кеңес үкіметінің қолдауымен құрылып, басшылары мемлекет тарапынан тағайындалып отырды. Діни басқарма басшылары большевиктерге адал қызмет етті. [7; 103-114]. Көп ұзамай большевиктер Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандары діни басқармасын өз мақсаттары үшін сопылыққа және қасиетті жерлерге қарсы күресуге қолдана бастады. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында халықтың басынан өткен қиын сынақтардың әсерінен халық арасында айтарлықтай діни жаңғыру орын алды.

Кейбір ескі діни дәстүрлермен қатар, қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрі де қайта жанданды. Бұл тек исламға ғана емес, Кеңес Одағындағы барлық діндерге қатысты болды [8; 18].

Соғыс кезінде мемлекет дінге салыстырмалы түрде еркіндік бергенімен, оның сопылық дәстүрлерге деген теріс көзқарасы ешқашан өзгермеді. Большевиктер мемлекетке бағынышты діни басқармаларға мүше болған немесе оларда тіркелген дін қызметкерлерін исламның «ресми» өкілдері деп атаса, діни басқармада тіркелмеген дін қызметкерлері мен сопыларды «бейресми» ислам деп сыныптады. «Ресми» исламға сол кезеңде жұмыс істеген Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (САДУМ), КСРО-ның Еуропалық бөлігі мен Сібір мұсылмандарының діни басқармасы (ДУМЕС), Закавказье мұсылмандарының діни басқармасы (ДУМЗ) және Солтүстік Кавказ мұсылмандарының діни басқармасы (ДУМСК) секілді төрт діни басқарма өкілдік етті. Сонымен қатар, кеңестік билік сопылық ғұрыптарды «исламнан тыс», «исламға дейінгі» деп атады. Қасиетті жерлерді зиярат ету болса сопылық рәсім ретінде қабылданды. Большевиктер сопыларды «фанатик», «шарлатан», «паразит» деген сияқты әртүрлі атаулармен де атады [9; 241-242].

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде берілген діни еркіндікке байланысты қасиетті жерлерді зиярат ету 1950 жылдары арта бастады. Мұсылмандардың мұндай әрекеттері коммунистерді қатты алаңдатты. Өйткені коммунистік партияның 1954 жылғы 7 шілдедегі «Ғылыми-атеистік насихаттағы үлкен кемшіліктер және оны жақсарту бойынша қолға алынған шаралар туралы» атты қаулысында діни құлшылықтарды орындау, қасиетті жерлерді зиярат ету жандана түскені айтылған. Әсіресе, Орталық Азиядағы қасиетті жерлерді зиярат етушілердің көбейгені және мұндай «діни қате түсініктер» мен «жалған сенімдердің» кеңес халқының бір бөлігінің санасын улап жатқаны, олардың коммунизм құрылысына белсенді қатысуына кедергі екендігі айтылды [10; 51]. Осылайша, Кеңес үкіметі қасиетті жерлерге қарсы жаңа шабуылға дайындалды.

Аталған шешімнен екі жыл бұрын, яғни 1952 жылы 25 наурызында САДУМ тарапынан ишанизм мен мюридизмге, яғни сопылыққа қарсы «Жалған ишанизм және мюридизмнің, бақсылық пен шарлатандықтың шариғатқа қайшылығы» атты арнайы пәтуа шығарылған болатын. 1959 жылдың 23 қаңтарында аталған Діни басқарма тарапынан «Қасиетті жерлер туралы» атты пәтуа қабылданып, онда кесенелерге сенудің және оларға құлшылық етудің Құранға, пайғамбар хадистеріне, шариғатқа және бүкіл мужтахидтердің түсіндірмелеріне мүлде қайшы екендігі жазылды. Жалпы САДУМ өз тарихында қасиетті жерлер мен әулиелердің кесенелерінің зиярат етілуіне қарсы бірнеше пәтуа шығарды. Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының сопылыққа қарсы күресі мемлекеттік тапсырыспен жүргізілгенімен, Діни басқарманың басшысы/мүфтиі Зияуддин Бабаханов үшін бұл «Исламды бидғаттардан тазарту» жолындағы қасиетті іс болып саналғанын да айтуға болады. Осылайша З. Бабаханов және оның САДУМ-дағы таңдаулы ізбасарлары, сопылық және оның қасиетті жерлерді зиярат ету, әулиелік культі секілді дәстүрлерінің мемлекетке ұнамсыз болғаны үшін оған қарсы күрес жүргізді (7; 182-194).

Мұсылмандардың қасиетті жерлерді көптеп зиярат етуі кеңестік билікке ұнамады. Өйткені олардың дінге қарсы жылдар бойы жүргізген күресі күткен нәтижесін бермеді. Мұсылмандар тарапынан қасиетті жерлерді зиярат ету барысында басқа да көптеген діни рәсімдер жасалатын. Мешіттен тыс жерде орындалатын мұндай үлкен діни дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды коммунистер бақылай алмады, ал бұл діни дәстүр өз кезегінде жастардың санасына әсер ете берді. Сондықтан мұндай діни дәстүрлер атеистік қоғам құрғысы келген коммунистер үшін үлкен қауіп әрі кедергі саналды.

Мешіттен тыс ислам деп саналатын сопылық большевиктер үшін қауіпті саналған себебі, сопылар, бір жағынан Орталық Азияда өз түсініктерімен, тұрмыс-тіршілігімен халықты исламға шақырса, екінші жағынан патшалық және кеңестік кезеңде билікке қарсы көтерілістердің көпшілігін қолдап, тіпті кейбіреулеріне жетекшілік еткен болатын. Осы себептен мемлекет САДУМ-ды сопыларға қарсы тұруға, қасиетті жерлермен күресуге шақырды. Халықты жақындастырып, діни орта қалыптастырғаны үшін сопылықтың маңызды элементі болған зікір ғибадатына да тыйым салынды. Діни басқарма бұл мәселеге де қарсы пәтуа шығарды. Пәтуада «салаф ғұламалары көрсеткендей ең дұрыс зікір — Құран оқу және оның әмірлерін орындау» екені айтылды [11; 293-294]. Сопылар алғашқы кеңестік кезеңде большевиктерге қарсы басталған қарсылық қозғалыстарының көпшілігін қолдап жатса, кейбір қасиетті жерлер сол қарсылық қозғалыстарының бекінісіне айналғанын да айта кету керек. Мысалы, Ресейдегі азамат соғысы кезінде, Ферғанадағы (Өзбекстан) көтерілісшілер Әзіреті Әлидің есімімен байланысты жергілікті Шахмардан кесенесін басмашылар қозғалысының бекінісіне айналдырған. Әзіреті Әли олардың қамқоршысы әрі қорғаушысы саналған. Қасиетті

Шахимардан кесенесінің шырақшылары басмашыларды жаудан құтқару үшін арнайы тұмарлар да жазып беріп отырған [12; 276]. Демек, бұл большевиктердің сопылыққа және қасиетті жерлерге қарсы күресінің негізгі себептерінің біріне айналды деуге болады. Осылайша мемлекеттің тыйым салғысы келген діни ғұрыптарының бірі әулиелердің кесенелерінің зиярат етілуі болды.

Кеңес Одағында қасиетті жерлерге қарсы күрестің шырқау шегі 1959-1964 жылдар аралығында орын алды. Ол кезең ғылыми әдебиеттерде Н. Хрущевтің дінге қарсы шабуылы кезеңі деп аталады. З. Бабаханов басқарған САДУМ-ның екінші буыны сопылыққа қарсы радикалды көзқарас ұстанды. 1960-1970 жылдары З. Бабахановтың Исмаил Махдум Саттиев, Абдулложон Калонов секілді таңдаулы ізбасарлары үшін ең маңызды іс халықты әулиелерге табыну мен сопылық дәстүрден алыстату болды. Бірақ Орталық Азияның кейбір аймақтарында сенушілердің көзінде сопылардың беделі Діни басқарма өкілдерінен жоғары болды. Діни басқарманың түбегейлі түрде әулие культіне, қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы күресуі қоғамда З. Бабаханов пен оның көмекшілері ханафилік мазхабтан бас тартты деген күдік туғызды [13; 125-126, 155-156]. Кеңестердің сопылыққа, қасиетті жерлердің зиярат етілуіне деген теріс көзқарасы Кеңес Одағы ыдырағанша жалғасты. Бірақ халық қасиетті жерлерді зиярат етуін тоқтатпады.

Орталық Азияның бір бөлігі болған Қазақстан аумағында, оның ішінде Сыр өңірінде де большевиктердің қасиетті жерлерге деген ұстанымы осы сипатта болды. Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1949 жылғы 17 ақпандағы № 133 «Мәдениет ескерткіштерін қорғауды жақсарту шаралары туралы» қаулысымен Қызылорда облысында мемлекеттік қорғауға алынған 7 сәулет, археологиялық және тарихи ескерткіштерінің ішінде дінге сенушілер тарапынан жиі зиярат етілетін Сараман-Қоса мұнара кесенесі, Бегім ана мұнарасы, Сығанақ қалашығы қасындағы Сунақ ата кесенесі секілді қасиетті жерлер болған еді [14; 24].

Жоғарыда аталған 1959 жылдың 23 қаңтарындағы САДУМ-ның қасиетті жерлерге қарсы «Қасиетті жерлер туралы» атты пәтуасы қабылданбай тұрып, 1958 жылдың 28 қарашасында КОКП Орталық Комитетінің «Қасиетті жерлерге зиярат етуді тоқтату шаралары туралы» қаулысы қабылданды. Одан соң сол қаулыны жүзеге асыру мақсатында Қызылорда облысында қасиетті жерлерге қатысты атеистік жұмыстар атқарылды. Соған байланысты бұқаралық саяси жұмыспен қатар ғылыми-атеистік насихаттың қарқыны айтарлықтай болды. Соның нәтижесінде Қызылорда облысындағы 14 қасиетті жер жабылып, діндарлардың оларға зияраты етуі тоқтатылды [15; 53].

Орталық Азияның кеңестік бес республикасында да жағдай бірдей еді. Мысалы, 1960 жылдың 14 наурызында Өзбекстан Министрлер Кеңесі елдегі барлық исламдық қасиетті орындарды қадағалауды Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қарауынан алып, Материалдық мәдениет ескерткіштерін сақтау министрлігіне беру туралы қаулы шығарды. Н. Хрущев кезеңіндегі қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы күрес жұмысына қатысты жергілікті деңгейде әртүрлі іс-шаралар жасалды. Қасиетті жерлерге қарсы жергілікті аудиторияға арналған дінге қарсы әдебиеттер шығарылып, белгілі бір әулиелердің кесенелерін музейге айналдыру үрдісі күшейді [16; 395]. Мәселен, 1962 жылы Жамбылдағы Қарахан кесенесі дінге қарсы мұражайға айналдырылса, Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі жанынан республикалық дінге қарсы музей ұйымдастыру туралы Қазақ КСР-і Коммунистік партиясы Орталық комитетінің қаулысы шықты. Ал, Арыстан баб кесенесі Шымкент облысы атеистер үйіне айналдырылды. Қасиетті жерлерге қатысты коммунистердің бұл саясаты тіпті шетелдіктерді таңқалдырды. Мысалы, 1965 жылы мамырда САДУМ-ға келген Германияның КСРО-дағы елшісі Р. Вестенгаузен, өзінің де атеист болғанына қарамастан, Самарқандағы Шахи-Зинда кесенесінің жанынан дінге қарсы музей салынғанына өкініш білдірген. Ал, 1966 жылы мамырда бұл мәселе фин мұсылмандарының делегациясын таңқалдырған [17; 320].

Н. Хрущев кезеңінде қасиетті жерлерге қарсы күрес қарқынды жүргізілгеніне қарамастан, қасиетті жерлердің халық тарапынан зиярат етілуі тоқтамады. Діни культтер істері кеңесінің 1961 жылдың шілдесіндегі есебінде республиканың бірқатар облыстарында (Гурьев, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан) қасиетті жерлерге зиярат ету әлі толық тоқтатылған жоқ делінген [18; 102]. Діни культтер істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілінің 1963 жылғы есебінде, облыста зиярат етілетін қасиетті жерлер жоқ екендігі жазылған. Бірақ одан әрі оған керісінше сол есепте, жергілікті тіркелмеген молдалар Қызылорда облысының Шиелі ауданындағы жабылған Оқшы ата мен Есабыз кесенелерін жөндеп, зияратқа ашпақ болғаны да айтылған. Сонымен қатар, тіркелмеген бірнеше молда аталған қасиетті орындарды жөндеуге жергілікті тұрғындардан ақша жинап, жөндеуге адам жалдаған. Артынан тіркелмеген бұл молдалар жауапқа тартылып, олардың «шарлатандық» әрекеттері

газетте жарияланған [19; 21]. Ал, 1962-1963 жылдары Шиелі ауданы, Ортақшыл ауылынан 5 шақырым жерде орналасқан Дәуіт әулие мазарының қасына жаңа бір мешіт салынған. Оның орнында соғысқа дейін де мешіт болған және ол салынған жаңа мешітті тіркелмеген діни бірлестік өз қаражатымен тұрғызған. Мешіттің ұзындығы 14 метр, ені 13 метр, биіктігі 3-4 метр болған. Сонымен қатар, мешіттің жанында ұзындығы 6 метр, ені 4 метр болатын бір бөлмеден тұратын үй де орналасқан. Үй діни қызметкерлер мен мешітке келушілердің демалуына арналған [20; 80]. Ал, Қармақшы ауданындағы беделді әрі ықпалды Қауғаев Ешмағамбет есімді тіркелмеген молда 1965 жылы Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесін зиярат етіп барып қайтқан. Барып келген соң өңірдегі рухани орта оны сопы деп таныған [21; 92]. Осылайша қасиетті жерлердің зиярат етілуін толық тоқтатуға талпынған большевиктердің әрекеті ойлағандай нәтиже бермеген.

Қасиетті жерлермен күресудің неше түрлі әдісі жасалған, соның бірі мерзімді басылымдар арқылы насихат жүргізу еді. Мысалы, 1967 жылдың 8 ақпанында облыстық «Ленин жолы» газетінде «Қасиетті жерлер туралы», «Кезбе молдалар және жауынгер атеизм туралы» атты тақырыпта дінге қарсы сипаттағы мақалалар жарық көрген [22; 22]. 1968 жылғы Дін істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілінің есебінде, Қызылорда облысында 14 қасиетті жер болғаны жазылған [23; 89]. Олар Жаңақорған ауданында Қара сопы, Сунақ ата, Қойлақ ата, Ақтас мешіті, Хорасан ата кесенесі, Шиелі ауданында Есабыз, Оқшы ата, Дәуіт әулие кесенесі, Жалағаш ауданында Мүлқалан, Сырдария ауданында Қожан қожа, Қармақшы ауданында Марал ишан, Қорқыт ата, Қармақшы ата кесенесі және Арал ауданында Бегім ана атты қасиетті жерлер болған. Есепте, бұл жерлерде шырақшылар жоқ және сенушілер тарапынан зиярат етілмейді делінген [24; 11-12]. Сонымен қатар, 1969-1971 жылдары да облыс бойынша қасиетті жерлер саны 14 деп көрсетілген [25; 15, 58, 26; 2].

Большевиктер тарапынан бұрын жабық деп саналған кейбір қасиетті жерлер 1970 жылдардың басында жандана бастаған. Қармақшы ауданында 1972 жылдың шілде-тамыз айларында қасиетті Қорқыт мекеніне бірнеше зияратшылар барған, оның ішінде тіпті Өзбекстан ССР-і мен Тәжік ССР-нен келген 4-5 адам болған. Сонымен қатар, діндарлар зияраттарды басқару функциясын өздері иеленіп, кейбір жеке мазарлар мен жерлеу құрылыстарын қасиетті жер деп жариялаған жағдайлар да орын алған. Мәселен, 1960 жылдардың соңында Арал, Қазалы өңірінде тұратын кейбір тіркелмеген молдалар Жанқожа батырдың бейітін алдымен қасиетті жер деп жариялап, кейін оны қалпына келтіру үшін дінге сенушілерден қаражат жинап, оған діндарлардың жаппай зиярат етуін ұйымдастырмақ болған [24; 11-12].

1972 жылғы 22 желтоқсанда облыстық атқару комитеті «Нысандарды республикалық және жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштеріне жатқызу туралы» арнайы қаулы қабылдаған. Олардың ішінде республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштеріне, Сунақ ата кесенесі, Қорқыт ата мазары, ескі Ақтас мешіті, Оқшы ата кесенесі, Қара сопы кесенесі, Бегім ана мұнарасы секілді алты қасиетті жер жатқызылса, жергілікті маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштеріне Есабыз кесенесі, Қожан қожа кесенесі және Марал ишан кесенесі жатқызылған. Осыған байланысты Қызылорда облыстық атқару комитеті Қазақ ССР-ның 1971 жылғы 17 желтоқсандағы «Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау туралы» Заңына сәйкес осы қаулымен республикалық және жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштеріне жатқызылған объектілерді қорғауды және күтіп ұстауды қамтамасыз ету жұмысын облыстық мәдениет басқармасы мен оның жергілікті органдарын, аудандық және ауылдық атқару комитеттеріне міндеттеген. Сонымен қатар, аудандық және ауылдық атқару комитеттеріне, КОКП Орталық комитетінің 1958 жылғы 28 қарашадағы қаулысының орындалуына тұрақты, пәрменді түрде бақылау орнатып, кең ауқымды жаппай түсіндіру және ғылыми-атеистік жұмыстардың негізінде діндарлардың қасиетті жерлерге зиярат етуін толық тоқтатуға қол жеткізу жүктелген. Оған қоса, аудандарда орналасқан барлық қасиетті орындарды тағы бір рет мұқият анықтап, олардың шығу тегі мен зиярат жасалатын аймақтарын жан-жақты зерттеп, ол қасиетті жерлерге зиярат етуді тоқтатудың нақты шараларын әзірлеу, қасиетті жерлерге зиярат жасауды ұйымдастыратын дін қызметкерлерінің жолын кесу, қажет болған жағдайда халық арасында жалған діни сенімдерді қоздыру мақсатында алаяқтық әрекеттерге барғаны және діни сенімдерді ақша табу мақсатында пайдаланғаны үшін құқықтық жауапкершілікке тарту жөнінде дер кезінде шаралар қабылдау тапсырылған [15; 53-55].

Тағы бір архив құжаты бойынша, Қазақ ССР-інің 1971 жылғы 17 желтоқсандағы «Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау туралы» Заңының 3-бабына сәйкес Қызылорда облыстық еңбекшілер депутаттары Кеңесінің атқару комитеті, Қызылорда облысындағы жалпы 25 нысанды республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштеріне жатқызу туралы шешім шығарған. Олардың

ішінде, Айқожа ишан кесенесі, Жалаңаш кесенесі, Асан ата мазары, Жүніс әулие мұнарасы, Мүлқалан мазары, Іңкәрдария ауылындағы Сырлытам мазары, Сараман-Қоса мұнарасы, Қос күмбезді Қарасау кесенесі, Сунақ ата кесенесі, Қорқыт ата мазары, бұрынғы Ақтас мешіті, Оқшы ата кесенесі, Қара сопы мазары және Бегім ана мұнарасы секілді он төрт нысан орын алған [27; 78-79].

Сол кезеңдегі архив құжаттарынан мемлекет тарапынан қасиетті жерлердің зиярат етілуін бақылау және тоқтату қиынға түскенін байқауға болады. Дін істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілінің 1973 жылғы есебінде, қасиетті жерлерді зиярат етудің толық тоқтатылуы мақсатында КОКП Орталық Комитетінің 1958 жылғы 28 қарашадағы қаулысының орындалуына байланысты бақылау жұмыстарының әлсіреуі нәтижесінде, кейбір аудандарда бұрын жабық болып саналған кейбір қасиетті жерлер соңғы уақытта қайта жандана бастағаны айтылған. Арал, Қазалы аудандарында зияраттарды басқару функциясын өздері иеленіп алған дінге сенушілер, жеке мазарлар мен жерлеу құрылыстарын қасиетті жер етіп жариялаған жағдайлар да болған. Тіпті олар ол жерлерді қалпына келтіру және оларға діндарлардың жаппай зияратын ұйымдастыру үшін сенушілерден қаражат жинауға тырысқан [15; 53]. Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесінің 1969 жылғы 23 маусымдағы № 396 «Діни сенімдер туралы заңның орындалуына бақылаудың қанағаттанғысыз жәйі туралы» қаулысына қатысты Қармақшы аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары Н. Егізбаевтың 1973 жылдың 20 желтоқсандағы есебінде, бұрынғы кезде дінге сенушілердің Марал ишан, Қармақшы ата мазарлары секілді әулиелік жерлерге түнеп, соларға табыну әрекеттерін жасағаны, ал кейінгі кезде жүргізіліген саяси үгіт жұмыстарының нәтижесінде ондай әрекеттер жойылғаны жазылған [28; 122].

Кейбір деректерде, егер 1959 жылы билік органдарында, Кеңес Одағы бойынша тіркелген әрі нақты жұмыс істеп тұрған 839 исламдық қасиетті орын болса, 1974 жылдың 1 қаңтарында олардың саны 612-ге дейін қысқарған. 1972 жылмен салыстырғанда қасиетті жерлер санының біршама артуы Өзбек КСР-де 6, Қазақ КСР-де 3 қасиетті жердің анықталуына байланысты болған. Ал, Түрікменстандағы қасиетті жерлер саны 5-ке азайған. Орталық Азиядағы қасиетті жерлердің басындағы шырақшыларға мемлекет тарапынан «шарлатан» деп ат қойылып, олардың әрекеттеріне қарсы газеттерде мақалалар жарияланғаны айтылған еді. Ал, Өзбек КСР-де олардың кейбіріне ескерту жасалса, кейбірі қылмыстық жауапқа тартылып, 3-4 жылға сотталған. Жабылып қалған қасиетті жерлердің қайта ашылған кездері де, бұрын белгісіз болып келіп, жаңадан ашылған қасиетті жерлерде болған. Мұндай жағдай Қызылорда облысы, Қармақшы ауданында да орын алған [29; 328-333].

Дін істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілінің 1974 жылғы есебінде:

«Осы жылдар ішінде КОКП Орталық Комитетінің 1958 жылғы 28 қарашасындағы қасиетті жерлерді зиярат етуді тоқтату туралы ереженің талаптарын мүлтіксіз сақтау туралы қаулысының орындалуын бақылау біршама жақсарды. Қасиетті жерлер орналасқан аудандарда (Жаңақорған, Шиелі, Сырдария және Қармақшы) діни ғұрыптар туралы заңнаманың сақталуын бақылау жөніндегі көмек комиссияларымен бірлесе отырып, әрбір қасиетті жердің шығу тегі зерттелді. Жергілікті Кеңестердің атқару комитеттерінің төрағаларымен, мәдениет, денсаулық сақтау, халық ағарту мекемелерінің басшыларымен, әкімшілік органдардың өкілдерімен кездесулер өткізіліп, дінге сенушілердің бұл жерлерге зиярат етуін қайта бастауды болдырмаудың қажетті шаралары белгіленді.

Сонымен қатар, кейбір кесенелер мен жерлеу құрылыстары басқа да көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер секілді қасиетті жер ретінде ұсынылатынын ескерсек, олар қазақ халқының өткен өмірі мен өнерін көрсетеді, сондықтан олардың көркемдік және мәдени мәні зор...

Алайда, аудандық еңбекші халық депутаттары кеңестерінің жекелеген атқару комитеттері мен діни культтер туралы заңнаманың сақталуын бақылау жөніндегі көмекші комиссия, Облыстық еңбекші халық депутаттары кеңесі атқару комитетінің бұл шешімінің мәнін халыққа түсіндіруді ұйымдастырмаған және сондай-ақ Қазақ КСР-нің 1971 жылғы 17 желтоқсандағы «Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау туралы» заңында белгіленген тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау мен пайдалану тәртібі мен қасиетті жерлерге зиярат етуге тыйым салатын заңның орындалуына бақылауды әлсіретіп жіберген.

Осы елеулі олқылықты пайдаланып, кейбір аймақтарда мұсылман дінбасылар қасиетті жерлерге діндарлардың зиярат етуін қайта бастауға әрекеттенген. Мысалы, Жаңақорған ауданында тіркелмеген молдалар тарихи және мәдени ескерткіштер санатына жататын қасиетті жер — Қара сопы кесенесіне сенушілердің зиярат етуін қайта жандандыру үшін қадамдар жасаған. Аталған қасиетті жердің жанында орналасқан үй-жайларды кеңейту үшін ағаштар,

фанерлер, бояулар мен шегелер әкелінген. Текемет, көрпеше, қазан, самауыр, қол жуғыш, керосин шамы, шелек және т.б. заттар жеткізілген.

Жаңақорғандағы бұл заңсыз әрекеттер дер кезінде тоқтатылды...» [30; 36-38] делінген.

Мемлекеттің халық тарапынан қасиетті саналатын кесенелерді республикалық және жергілікті маңызы бар тарихи ескерткіш ретінде қорғауға алуының да бір себебі, оларға толық бақылау жүргізіп отырып, сенушілердің зиярат етуін тоқтату болған деуге толық негіз бар. Бірақ бұл діни дәстүрді халық санасынан өшіріп толық тоқтату мүмкін болмады. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1974 жылдың 7 маусымындағы № 338 «Қазақстанның мемлекеттік қорғауға жататын сәулет ескерткіштері туралы» қаулысы бойынша мемлекеттік қорғауға алынған облыстық 11 сәулет ескерткішінің ішінде Айқожа ишан кесенесі, Ақтас мешіті, Асан ата кесенесі, Оқшы ата кесенесі, Жалаңаш кесенесі, Қара сопы кесенесі, Аққорған мазары, Қалан молда кесенесі, Жүніс әулие мұнарасы секілді исламдық қасиетті жерлер орын алған [14; 24-25]. Облыстық атқару комитетінің 1974 жылғы 22 желтоқсандағы № 567 «Нысандарды тарих және мәдениет ескерткіштеріне жатқызу туралы» шешімімен Қызылорда облысында Есабыз, Қожан қожа және Марал ишан кесенелері тарих және мәдениет ескерткіштері ретінде жергілікті билік органдарының қорғауына алынған [14; 25]. Алайда, 1976 жылы 24 тамыздағы Дін істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілі Ж. Боташевтің есебінде, сол кезеңде облыстық атқару комитеттерінің қасиетті саналатын жерлерге зиярат етуге тыйым салуға қатысты діни культтер туралы заңнаманың сақталуына бақылау жүргізуді қатты әлсіретіп жібергені жазылған. Мұсылман дінбасылары осы олқылықты пайдаланып, кей жерлерде қасиетті жерлерге зиярат етуді қайта жаңғыртуға әрекет жасаған. Мысалы, 1976 жылы Жаңақорған ауданындағы Сунақ ата кесенесінен шамамен 200 метр қашықтықта бір бөлме мен кіреберістен (32 шаршы метр) тұратын үй-жай анықталған. Сунақ ата ауылының тіркелмеген молдалары И. Жақудаев пен Ж. Мұхамеджанов, Сунақ ата кесенесіндегі бұл үй-жайды сол жердің шырақшысы (орысша деректерде шейх деп жазылады) салып, күтіп ұстағанын жеткізген. Тексерістен соң, Сунақ ата кесенесі шырақшысының Жаңақорғанда тұратын коммунистік партия мүшесі Наметов Махмұт екені анықталған. Наметов Махмұт 1930 жылдың сәуір айынан бастап КОКП мүшесі болған және теміржол саласында қырық жыл еңбек етіп, 1960 жылы зейнетке шыққан. Сонымен қатар, Жаңақорған селолық кеңесі партия ұйымының есебінде тұрған. Наметов әдетте әр бейсенбі сайын Жаңақорғаннан Сунақ ата кесенесіне келіп, жұма күні кешке Жаңақорғанға қайтатын болған. Бұл күндері оның Сунақ атаның мазарын бақылап, сыпырып, жөндеп, төсек-орындарын жаңартып, зияратшылардың ақшалай және заттай садақаларын жинайтыны анықталған. Сонымен бірге, зияратшылардың қалауымен құран оқу, дұға жасау секілді басқа да діни рәсімдерді орындайтыны белгілі болған. Наметов сондай-ақ сенушілердің үйін аралап жүріп, заңмен тыйым салынғанын біле тұра қаражат пен материалдар жинап, Қара сопы, Сунақ ата кесенелері және Құмсаба зиратын сыммен қоршауға бастамашы болып белсенділік жасаған [31; 95-97].

Ж. Боташев, бұл фактілердің коммунистік партия мүшесі Махмұт Наметовтің біріншіден, әрбір коммунистке діннен бас тартуды ғана емес, сонымен бірге діни наным-сенімдерге, ырымдарға және басқа да ескіліктің қалдықтарына қарсы табанды күрес жүргізуді талап ететін КОКП Жарғысының 2-тармағын терең бұзғанын көрсететінін білдірген. Екіншіден, оның халық бұқарасы арасында діни нанымды тудыру мақсатында алдау әрекеттерін жасауға және сондай-ақ осы жолмен пайда табуға тыйым салатын «Дінді мемлекеттен және мектепті діннен бөлу туралы» мемлекеттік Заңды өрескел бұзғанын баяндаған. Сонымен бірге, аумағында Сунақ ата кесенесі орналасқан Төменарық ауылдық атқару комитеті мен Наметов тұратын Жаңақорған селолық атқару комитеті оның заңсыз әрекеттерінің жолын кесу шараларын жасамағанын ескерткен. Тіпті, Жаңақорған селолық атқару комитеті (Шәкетов, Бұрдырықов) Наметовке зираттарды және көне ескерткіштерді күтіп ұстауға және жөндеуге құқық беретін ресми анықтама берген. Одан соң Махмұт Наметовтің әрекеті Жаңақорған бастауыш партия ұйымының жиналысында қаралып, оған партиялық жаза тағайындалған. Осылайша М. Наметовтың Сунақ ата кесенесіндегі және басқа да зираттардағы мұндай әрекеттері тоқтатылған [31; 98].

1976 жылдың 16 тамызындағы Қармақшы аудандық еңбекшілері депутаттары кеңесінің мәлімдемесінде, ауданда бұрынғы кездерде қасиетті жерлер қатарына Қорқыт Ата, Марал ишан және Қармақшы ата кесенелері жатқызылып келгені және одан кейін бұл орындарда ешқандай да қасиетті жердің белгісі сезілмегені жазылған. Ол құжатта, Қорқыт ата бейітінің дарияға құлап кеткені айтылса, Марал ишан мазарының маңында елдімекен жоқ екендігі және қаладан 20 шақырымдай жерде орналасқандықтан оған адамдардың бармайтындығы айтылған. Ал, Қармақшы ата мазары көп

бейіттің ортасында орналасқаны, қоршалғаны және мазардың бір жағы құлағаны жазылған. Бұлардан басқа аудан көлемінде қасиетті орындар жоқ екендігі білдірілген [32; 54]. Архив деректерінен жергілікті басшылардың облыс көлемінде сенушілер тарапынан зиярат етілетін қасиетті жерлердің санын азайтып көрсетуге талпынғанын да байқауға болады. Мысалы, Қармақшы ауданына қатысты деректерде аудан көлемінде тек 3 қасиетті жер бар екендігі айтылады. Бірақ Ораз ахун, Әлібай ахун және Алдашбай ахунның кесенелерінің зиярат етілгені айтылмайды.

Большевиктер өз есептерінде қасиетті жерлер мен оларды зиярат ететіндердің санын қанша азайтып көрсетуге талпынса да, сенушілердің зияратының тоқтамағанын мойындауға мәжбүр болып отырған. Мәселен, Ж. Боташеев өзінің 1977 жылғы есебінде, Қызылорда облысындағы 14 қасиетті жер туралы жан-жақты мәлімет бере келе, сенушілер қасиетті жерлерді не үшін құрмет тұтады деген бөлімге, мұсылмандар ол жерлердің барлығы адамды әртүрлі дерттен сауықтырып, түрлі тілектердің орындалуына себепші болады деп сенеді деп жазған [33; 14-19. 34; 111]. Ал, 1978 жылдың 4 тамызы мен 2 қыркүйегі арасында болған ораза айынан кейінгі Айт намазы күні, негізінен облыстың Жаңақорған және Шиелі аудандарынан құралған 20-25-ке жуық діндар Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне зиярат еткен [34; 11].

Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қасиетті жерлерге қарсы саясатын жүзеге асырудағы ең тиімді құралы пәтуа шығару болды. 1960-шы жылдардың басынан 1980-ші жылдарға дейін Орталық Азия мұсылмандарының едәуір бөлігі САДУМ-ның қасиетті жерлерді зиярат ету, Алланы зікір ету (ұжымдық еске алу) сияқты діни рәсімдерге тыйым салу саясатына қарсы САДУМ атына хаттар жіберу арқылы ашық түрде наразылық білдіріп отырған [35; 312]. Деректер көрсеткеніндей, кеңестік тарихта мемлекеттің Орталық Азиядағы қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрін тоқтату әрі оның сенушілердің санасынан өшіру әрекетінің нәтиже бермегенін байқаймыз. Қасиетті жерлерге баруды тоқтату былай тұрсын, тіпті сенушілер САДУМ-ның қасиетті жерлерге қатысты ұстанымына наразылық білдірген.

1980 жылдардың ортасындағы қайта құру саясатымен бірге мемлекеттің дінге және діни рәсімдерге қатысты саясаты жұмсара бастаған. Кеңестік зерттеуші Г.Р. Балтанова, 1980 жылдардың ортасына дейін исламға қарсы шабуыл мешіттер мен қасиетті жерлерді жабу, қалаусыз дінбасылар мен дінге сенушілерді қудалау арқылы тікелей әрі ашық түрде жүргізілген болса, одан кейін мұсылмандық діни рәсімдерге қарсы саясаттың жұмсарып, жасырын түрде жүргізіле бастағанын, сөйтіп мемлекеттің әкімшілік қысымының орнына рухани-идеологиялық қысымы келгенін жазған [36; 59-60]. Сонымен қатар Балтанова, 1960-1980 жылдары атеистік саясат қатаң жүргізілсе де барлығының тіркелмеген мешіттердің жұмыс жасап жатқанын білгенін және тіркелмеген молдалар үйлерді мешіт, медресе қылғанын мойындаған. Оның үстіне жер аударылған немесе қысым көрген мұсылман халықтар өздерінің жасырын діни әрекеттері арқылы өзін-өзі қайта жаңғыртуға негіз болған сопылықтың арқасында өздерін сақтап қала алды деп топшылаған [36; 100-102].

Қорытынды

Исламдық қасиетті жерлердің сенушілер тарапынан зиярат етілуіне байланысты кеңестік биліктің ұстанымы оның атеистік саясатымен астасып жатты. Әулиелік культі қазақ халқының діни сенімінде үлкен орын алды. Қазақ даласындағы исламдық қасиетті жерлерді оның зияратшыларымен, қорғаушы-шырақшыларымен, кесенелерде сақталған діни жәдігерлермен, ол жерлерде жерленген әулиелер туралы діни аңыз-әңгімелермен және орындалатын діни рәсімдерімен тұтас қарастырар болсақ мұның үлкен діни дәстүрлер жиынтығы екенін аңғаруға болады. Қасиетті жерлер қазақ халқының санасында тұтас бір күрделі діни ұғымды білдірді және ол халықтың салт-дәстүрімен және діни түсінігімен астасып жатты. Бұл дегеніңіз атеистік қоғам құруды мақсат еткен большевиктер үшін үлкен кедергінің бірі болатын. Сол мақсатта большевиктер бұл діни дәстүрді тоқтатып, әулиелік/қасиеттілік түсінігін халық санасынан жоюға талпынды. Сондықтан да кеңестік кезеңде қараусыз қалған немесе қиратылған қасиетті жерлер аз болмады. Қасиетті жерлерге алғашқы шабуыл 1930-шы жылдардағы жаппай дінге қарсы қысым күшейген кезеңде жүзеге асырылды. Ол кезеңде сопылық дәстүрдің бір бөлігіне жататын әулиелік/қасиеттілік түсінігіне қарсы күрес аясында ишанизмге, көзі тірі ишандар мен олардың мұридтеріне қарсы жаппай үгіт-насихат жүргізіліп, ишандар саяси қысымға ұшырап жатты. Халық арасында әулие саналған қожа-ишандарға және олардың кесенелеріне қарсы күресте большевиктер барлық әдісті қолданып бақты.

Кеңес Одағы бойынша 1958-1964 жылдары қасиетті жерлердің сенушілер тарапынан зиярат етілуіне қарсы қатаң түрде жүргізілген күресте, большевиктер орталығы Ташкентте орналасқан Орта

Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасын да қолданды. Аталған діни басқарма коммунистік партияның нұсқауымен, қасиетті жерлерге және ишанизмге қарсы бірнеше пәтуә шығарды. Осылайша большевиктер бұл дәстүрге атеистік тұрғыда ғана емес, діни басқарма тарапынан да шабуылдар ұйымдастырды. Сонымен қатар, кейбір кесенелер қараусыз қалып немесе қиратылып жатқанда, Ахмет Яссауи кесенесі секілді кейбір атақты қасиетті орындар тарихи ескерткіш ретінде мемлекеттік қорғауға алынды. Бірақ ондай қасиетті жерлерде дінге қарсы музейлер немесе дінге қарсы бұрыштар ұйымдастырылды. Қызылорда облысында да 1970 жылдардың басында қасиетті орындар мемлекеттік және жергілікті маңызы бар тарихи, мәдени ескерткіш ретінде мемлекеттік қорғауға алынды. Мемлекет ол жерлерді заңдық тұрғыда өзінің қорғауына ала отырып, олардың сенушілер тарапынан зиярат етілуіне тиым салды. Осылайша мемлекет қасиетті мекендерді қатаң бақылауда ұстады. Дін істері кеңесінің есептерінде қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы күрес нәтижесінде оларға келушілердің азайғаны немесе тоқтағаны жазылды. Сонымен қатар, ол есептерде қасиетті жерлердің саны азайтылып көрсетілді. Жалпы алғанда архив деректерінен қасиетті жерлердің сенушілер тарапынан зиярат етілуінің ешқашан тоқтамағандығына да көз жеткізе аламыз. 1960 жылдардағы қатаң шабуыл кезеңінің өзінде сенушілер Қызылорда облысындағы кейбір қасиетті орындарды өз күштерімен жөндеп, зияратты жандандыруға талпынғанын байқаймыз. Тіпті Қызылорда облысында қасиетті жерлердің басындағы шырақшылардың арасында коммунистік партия мүшелері де болған. Бұдан шығатын қорытынды, коммунистер әулиелік культі мен қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрін қазақ халқының санасынан қанша жоюға талпынса да одан нәтиже шықпады. Діни дәстүрлерге үлкен зиян келтірілсе де, большевиктердің мақсат еткеніндей толық атеистік қоғам құрылмады және қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрі жойылмады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жолдасұлы Т. Совет билігінің исламға қатысты саясаты (1922-1930 жж.) / Т. Жолдасұлы // Қазақ тарихы. — 2019. — № 8. — Б. 53–56.
- 2 Keller S. To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941 / S. Keller. — London: Praeger Publishers, 2001. — 277 p.
- 3 Нуртазина Н. Исламға қарсы шабуыл / Н. Нуртазина. — Алматы: Қазақ университеті, 2008. — 35 б.
- 4 Салмонов А.М. Узбекистонда мусулмон диний ва ташкилотлар фаолияти тарихи (1917–1950 йиллар): Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация: 07.00.02 / А.М. Салмонов. — Фарғона: Фарғона давлат университети, 2008. — 156 с.
- 5 Хазбулатов А.Р. Живая традиция в условиях перемен: институт паломничества к сакральным объектам Туркестанского оазиса (на примере мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави) / А.Р. Хазбулатов, Ж.Н. Шайгозова // Материалы исследований городища Культобе: итоги и перспективы: сб. науч. тр. — Алматы: КазНИИК, 2020. — С. 114–126.
- 6 Ёлгин Ю.А. Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави: Вторая половина XIX в. — середина 1950-х годов: Очерки и материалы / Ю.А. Ёлгин. — Алматы: Ғылыми қазына, 2013. — 225 с.
- 7 Zholdassuly T. Sovyetler in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare (1943-1990) / T. Zholdassuly. — Ankara: Hitabevi, 2023. — 336 s.
- 8 Демидов С.М. Легенды и правда о «святых» местах / С.М. Демидов. — Ашхабад: Ылым, 1988. — 132 с.
- 9 Eden J. A Soviet Jihad Against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War / J. Eden // Journal of the Economic and Social History of the Orient. — 2016. — No 59. — P. 237–264.
- 10 Закон, религия, церковь / сост.: П.С. Кривошеев, У.А. Рустамов, Н.И. Хасанов. — Ташкент: Узбекистан, 1987. — 150 с.
- 11 Erşahin S. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar / S. Erşahin. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007. — 342 s.
- 12 Климович Л.И. Ислам / Л.И. Климович. — М.: Наука, 1965. — 332 с.
- 13 Tasar E. The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991 / E. Tasar. — New York: Oxford University Press, 2017. — 432 p.
- 14 Қызылорда облыстық Мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚОМА). — Р-808-қ. — 1-т. — 26-іс. — 24-п.
- 15 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 8-іс. — 53-п.
- 16 Sartori P. Of Saints, Shrines, and Tractors: Untangling the Meaning of Islam in Soviet Central Asia / P. Sartori // Journal of Islamic Studies. — 2019. — № 3 (September). — P. 367–405.
- 17 Ахмадуллин В.А. Государственно-мусульманские отношения в СССР в 1944–1965 гг.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / В.А. Ахмадуллин. — М.: МГУ имени М.В. Ломоносова, 2020. — 538 с.
- 18 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 3-іс. — 102-п.
- 19 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 4-іс. — 21-п.

- 20 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 6-іс. — 80-п.
- 21 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 11-іс. — 92-п.
- 22 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 20-іс. — 22-п.
- 23 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 5-іс. — 89-п.
- 24 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 9-іс. — 11-12-п.
- 25 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 10-іс. — 15, 58-п.
- 26 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 15-іс. — 2-п.
- 27 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 19-іс. — 78-79-п.
- 28 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 21-іс. — 122-п.
- 29 Ислам и советское государство (1944–1990): сб. док. — Вып. 3 / сост.: Д.Ю. Арапов. — М.: Изд. дом Марджани, 2011. — 528 с.
- 30 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 23-іс. — 36-38-п.
- 31 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 27-іс. — 95-97-п.
- 32 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 28-іс. — 54-п.
- 33 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 29-іс. — 14-19-п.
- 34 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 33-іс. — 111-п.
- 35 Sartori P. Tell the Mufti: Looking for Spiritual Guidance in Soviet Uzbekistan (1960s–1980s) / P. Sartori, B. Babajanov. Muslim Religious Authority in Central Eurasia. Ed: Ron Sela, Paolo Sartori, Devin DeWeese. — Leiden / Boston: Brill, 2023. — P. 303–334.
- 36 Балтанова Г.Р. Ислам в СССР: анализ зарубежных концепций / Г.Р. Балтанова. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991. — 146 с.

Т. Жолдасулы, К.Т. Бодеев

Влияние атеизма на святые места в Советском Казахстане на примере Кызылординской области (1960–1980-е гг.)

В статье на примере святых мест Кызылординской области авторы рассмотрели позицию и действия большевиков в 1960–1980-е годы в отношении исламских святынь. Большевики, основной идеологией которых был атеизм, хотели создать новое советское общество. Одним из самых больших препятствий для них на этом пути были религия и традиции мусульманских народов. В Средней Азии мавзолей святых издавна почитались и считались святынями. Существовала традиция их посещения. В Средней Азии было много мест, таких как, например, мавзолей Ахмета Ясави, которые считались святынями для местных жителей и куда приезжали мусульмане со всего Советского Союза. Такие религиозные традиции и святые места вызывали обеспокоенность большевиков, борющихся с религией. В указанный период советские власти ужесточили борьбу с традицией посещения святынь народов Сыра. Проводилась не только пропаганда против святых мест, но и происходили настоящие нападения. Путем пропагандистской работы большевики пытались доказать, что святые места вовсе не святы. Пропаганда велась не только относительно посещения мавзолеев святых, но и против культа захороненных в мавзолее святых. Кроме того, наряду с решением, принятым Коммунистической партией, в отношении святых мест, также была использована фетва Духовного управления местных мусульман. В статье на основе архивных данных проанализированы подобные атеистические позиции советской власти в отношении святых мест Кызылординской области. В случае атеистической идеологии цель и задача настоящего исследования — найти ответы на следующие вопросы: «Какие решения и действия принимали большевики в отношении исламских святынь?», «Смогли ли они достичь своих целей?».

Ключевые слова: Советский Союз, Казахстан, Духовное управление, Кызылорда, коммунизм, атеизм, ислам, мусульмане, святыня, мавзолей.

Zholdassuly T., Bodeyev K.T.

Atheistic ideology impact on holy places in Soviet Kazakhstan: A case study of Kyzylorda region (1960–1980)

In the article the position and actions of the Bolsheviks in the from 1960s to 1980s regarding Islamic holy places on the example of holy places in Kyzylorda region were examined. The Bolsheviks, driven by atheistic ideology, aimed to create a new Soviet society. The deeply revered mausoleums of saints in Central Asia held a longstanding sacred significance, with a tradition of pilgrimage. This aspect of religious devotion concerned

the Bolsheviks, who sought to eradicate religion as part of their agenda, viewing it as a significant obstacle in implementing their goals. In this way, the Soviet authorities accelerated the fight against the tradition of visiting holy places of the people along the Syr. There were both actual attacks and propaganda against holy places. The Bolsheviks used propaganda to argue that the sacred sites held no real significance. They targeted not only the mausoleums themselves but also the reverence for the saints buried within them. They even employed religious decrees from local Muslim authorities and decisions from the Communist Party to discredit these holy places further. The article will examine the atheistic stance of the Soviet authorities' towards holy sites in Kyzylorda region, using archival data for analysis. It aims to explore the Bolsheviks' decisions and actions concerning Islamic sacred places and assess whether their goals were accomplished.

Keywords: Soviet Union, Kazakhstan, Religious Board, Kyzylorda, communism, atheism, Islam, Muslims, holy place, mausoleum.

References

- 1 Zholdassuly, T. (2019). Sovet biliginin islamga qatysty saiasaty (1922-1930 zhzh.) [The policy of the Soviet authorities towards Islam (1922–1930)]. *Qazaq tarikhı — Kazakh History*, 8, 53–56 [in Kazakh].
- 2 Keller, S. (2001). *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941*. London: Praeger Publishers.
- 3 Nurtazina, N. (2008). *Islamga qarsy shabuy [Attack on Islam]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 4 Salmonov, A.M. (2008). *Uzbekistonda musulmon diniy va tashkilotlar faoliyati tarixi (1917–1950 illar) [History of activities of Muslim religious and organizations in Uzbekistan (1917–1950 years)]*. *Candidate's thesis* [in Uzbek].
- 5 Khazbulatov, A.R., & Shaigozova, Zh.N. (2020). *Zhivaia traditsiia v usloviakh peremen: institut palomnichestva k sakralnym obektam Turkestanskogo oazisa (na primere mavzoleia Khodzha Akhmeda Yasavi) [Living tradition in conditions of change: the institution of pilgrimage to the sacred objects of the Turkestan oasis (on the example of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi)]*. *Materialy issledovaniia gorodishcha Kultobe: itogi i perspektivy: sbornik nauchnykh trudov — Research materials of the Kultobe settlement: results and prospects: a collection of scientific papers*. Almaty: KazNIK [in Russian].
- 6 Elgin, Yu.A. (2013). *Arheologicheskie i istoriko-arkhitekturnye issledovaniia mavzoleia Khodzhi Akhmeda Yasavi: Vtoraia polovina XIX v. — seredina 1950-kh godov: Ocherki i materialy [Archaeological and historical-architectural studies of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi: Second half of the 19th century — mid. 1950s: (Essays and materials)]*. Almaty: Gylimi qazyna [in Russian].
- 7 Zholdassuly, T. (2023). *Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare (1943-1990) [Soviet Islamic Policy and Religious Administration in Central Asia]*. Ankara: Hitabevi [in Turkish].
- 8 Demidov, S.M. (1988). *Legendy i pravda o «svietykh» mestakh [Legends and truth about “holy” places]*. Ashgabat: Ylym [in Russian].
- 9 Eden, J. (2016). *A Soviet Jihad Against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War*. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59, 237–264.
- 10 (1987). *Zakon, religiia, tserkov [Law, religion, church]*. Compilers: P.S. Krivosheev, U.A. Rustamov, N.I. Khasanov. Tashkent: Uzbekistan [in Russian].
- 11 Erşahin, S. (2007). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar [Islam and Muslims in Turkestan]*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfi [in Turkish].
- 12 Klimovich, L.I. (1965). *İslam [Islam]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Tasar, E. (2017). *The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991*. New York: Oxford University Press.
- 14 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 26-is. — 24-p [in Kazakh].
- 15 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 8-is. — 53 p [in Kazakh].
- 16 Sartori P. (2019). *Of Saints, Shrines, and Tractors: Untangling the Meaning of Islam in Soviet Central Asia*. *Journal of Islamic Studies*, 3, 367–405.
- 17 Akhmadullin, V.A. (2020). *Gosudarstvenno-musulmanskie otnosheniia v SSSR v 1944–1965 gg. [State-Muslim relations in the USSR in 1944–1965]*. Moscow: MGU imeni M.V. Lomonosova [in Russian].
- 18 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 3-is. — 102 p [in Kazakh].
- 19 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 4-is. — 21 p [in Kazakh].
- 20 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 6-is. — 80-p [in Kazakh].
- 21 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 11-is. — 92 p [in Kazakh].

- 22 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 20-is. — 22 p [in Kazakh].
- 23 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 5-is. — 89 p [in Kazakh].
- 24 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 9-is. — 11-12 p [in Kazakh].
- 25 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 10-is. — 15, 58 p [in Kazakh].
- 26 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 15-is. — 2 p [in Kazakh].
- 27 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 19-is. — 78-79 p [in Kazakh].
- 28 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 21-is. — 122 p [in Kazakh].
- 29 (2011). *Islam i sovetskoe gosudarstvo (1944–1990): Sbornik dokumentov [Islam and the Soviet State (1944-1990): Collection of documents]*. Moscow: Izdatelskii dom Mardzhani, 3 [in Russian].
- 30 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 23-is. — 36-38 p [in Kazakh].
- 31 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 27-is. — 95-97 p [in Kazakh].
- 32 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 28-is. — 54 p [in Kazakh].
- 33 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 29-is. — 14-19 p [in Kazakh].
- 34 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 33-is. — 111 p [in Kazakh].
- 35 Sartori, P., & Babajanov, B. (2023). Tell the Mufti: Looking for Spiritual Guidance in Soviet Uzbekistan (1960s–1980s). *Muslim Religious Authority in Central Eurasia*. Ed: Ron Sela, Paolo Sartori, Devin DeWeese. Leiden | Boston: Brill, 303–334.
- 36 Baltanova, G.R. (1991). *Islam v SSSR: analiz zarubezhnykh kontseptsii [Islam in the USSR: analysis of foreign concepts]*. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Жолдасұлы Талғат — PhD, тарих және археология кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>

Бодеев Канат — PhD, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессор ассистенті, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-2172-1558>

Information about the authors

Talgat Zholdassuly — PhD, Acting associate professor of the Department of History and Archeology, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;

Bodeyev Kanat — PhD, Assistant professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.